

Qualitative Meta-Analysis of Futures Studies in Higher Education in Iran: Case Study of the Futures Studies Desk in Higher Education

Reza Maniee*¹, Hamed Kamali²

Received: Feb. 8, 2022; Accepted: May. 5, 2022

ABSTRACT

The main theme of futures studies in higher education is the systematic identification of forces and drivers of change, opportunities and threats to change, designing a vision and a favorable future for higher education and an effective university, and designing effective strategies and actions to achieve a desirable future. Therefore, this study aims to outline the futures studies desk of higher education located in the Institute for Research and Planning in Higher Education during (2014 to 2021) as a systematic manifestation of futures studies in Iran. For this purpose, the qualitative meta-analysis method is used to analyze and integrate these studies with a comprehensive approach (quantitative and qualitative) in both form and content dimensions. Findings in the form of evidence indicate the continuation of desk studies in different years and the participation of a diverse range of stakeholders from the scientific and managerial body of universities, higher education and research institutions. On the other hand, in the content dimension of desk studies in five thematic categories including effective management and planning in higher education, evaluation and quality of universities and research centers, curriculum and university learning, information and communication technology and cyberspace in higher education, economics of higher education and university has been done that under each category, according to the conditions and requirements of the country, priority issues have been selected and studied in an interdisciplinary approach.

Keywords: higher education, futures studies, higher education futures studies desk, policy studies

---

1. Assistant Professor of Higher Education Development Planning, Institute for Research and Planning in Higher Education, Tehran, Iran (Corresponding Author)

✉ r_maniee@irphe.ir

2. Ph.D. of Curriculum Planning in Higher Education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

INTRODUCTION

Today, due to widespread change and transformation, the wave of futures studies in societies has become a necessity. Hence, a variety of tools such as; Delphi technique, scenario planning, trend analysis, computational and mathematical techniques, propulsion analysis, simulation and technology forecasting have been developed to provide deep insight into the future (Hinton et al, 2006; Yankelovich, 2001). Following the general trend of change in the world and the spread of the wave of futures studies in political, economic, social, technological and environmental dimensions, futures research in higher education has become necessary and one of the main preconditions for policy-making and planning of academic systems (Manicas, 1998; Nicholson, 1998; Blass et al, 2010). The main theme of future research in higher education is systematically identifying the forces and drivers of change, opportunities and threats to change, designing a vision and a favorable future for higher education and university, and designing effective strategies and measures to achieve a desirable future. Realizing these, since the end of the twentieth century, many efforts have been made to monitor, identify and understand macro trends, futures research, and identify and analyze threats and opportunities for higher education worldwide.

Due to this global trend, recognizing the future of higher education and universities in the current changing world and shaping a favorable future for Iranian higher education and research has become an important concern of thinkers and experts in the Iranian scientific system in recent decades. In this regard, the Institute for Research and Planning in Higher Education has felt a heavy responsibility for the future of higher education in terms of its original missions in higher education policy research and as an institution of criticism, opinion and thinking. The turning point of this approach was the design and implementation of systematic research in 2014 in relation to the future of higher education, which led to the application of knowledge derived from it in the form of establishing a future studies desk in higher education. Therefore, in this study, the main question is what is the form and content of this futures studies desk from the interdisciplinary perspective?

PURPOSE

The purpose of this study was to analyze, integrate and interpret the content of the collection of futures studies panels in higher education in the period (2021-2035) from an interdisciplinary perspective.

METHODOLOGY

The qualitative meta-analysis method has been used to accomplish this study. Here, the statistical population includes 35 future panel studies in higher education based

on a census report. They were analyzed through comprehensive, quantitative and qualitative approaches in the form of deduction based on worksheets derived from the structure of desk studies in both form and content.

FINDINGS

A key dimension of the analysis of the higher education futures studies desk was devoted to the formal appearance of these studies. In particular, the analysis was performed based on indicators such as the period of table studies, demographic information of participants (gender, degree, academic rank, branch of study, department, organizational affiliation, province of service) and the method of holding them. The analysis showed that the studies of this panel continued in different years. Also, the involvement of a diverse range of internal and social stakeholders in this study was considered through an interdisciplinary perspective.

On the other hand, the findings of the content dimension of the futures studies desk indicate the appropriate thematic diversity in addressing basic issues of higher education in the country. This thematic diversity in five major categories are: effective management and planning in higher education with 22 studies, evaluation and quality of universities and research centers with 5 studies, curriculum and university learning with 3 studies, information and communication technology and cyberspace in higher education with 3 studies and the economics of higher education and university represented by 2 studies.

In each of these categories, according to the circumstances, priority issues selected and researched with the help of experts and discussion with the focus on the involvement of internal and social stakeholders. Identifying the drivers of change, its opportunities and threats, mapping and creating a favorable future in relation to the topic under discussion, and mapping policies and operational strategies to achieve a favorable future have been considered, organized and implemented in the context of various futures studies approaches.

CONCLUSION

From the analysis of the form and content of the futures studies desk in higher education, it can be concluded that the achievement of this desk as an empirical example of futures studies can be considered in the field of policy and knowledge researches in the interdisciplinary context. On the other hand, strengthening the interdisciplinary aspect in defining and formulating these studies and its dialogue structure in the future can facilitate, perpetuate and develop such a situation. In this regard, the participation of actors and researchers from various scientific disciplines, dialogue and involvement of policymakers and managers from the higher educational system, translation of knowledge achievements into executive policies, the development of desk studies in higher education as well as provincial and regional level universities may be appropriate steps.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

NOVELTY

The focus of this study is on a comprehensive analysis and interpretation (form and content) of the futures studies desk in higher education as an empirical example, which can inspire the development of knowledge and culture of futures studies in other practical and social fields.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Volume 14
Issue 3
Summer 2022

BIBLIOGRAPHY

- Aminbeidokhti, A. A., Rastgar, A. & Nameni, A. (2015). A future study on higher education approaches in training human capital: A plausible scenario for 2030. *Quarterly Journal of Research and Planning in Higher Education*, 21(3), 31-55.
- Asghari, S., & Akbarpour Shirazi, M. (2018). Presenting Iran's future higher education scenarios using fuzzy cognitive maps. *Quarterly Journal of Research and Planning in Higher Education*, 24 (1), 1-26.
- Blass, E., Jasman, A., & Shelley, S. (2010). Visioning 2035: The future of the higher education sector in the UK. *Futures*, 42(5), 445-453. doi: 10.1016/j.futures.2009.11.029
- Dator, J. A., (2002). *Advancing Futures: Futures Studies in Higher Education*. Praeger.
- Farasatkah, M. (2013). A conceptual framework for futurity oriented university planning. *Quarterly Journal of Research and Planning in Higher Education*, 19(3), 1-21.
- Farasatkah, M. (2021). *Futures studies of higher education and university in Iran; Basics and scenarios (report of the 30 panels of the future studies desk during the 2013 to 2021)*. Institute for research and planning in higher education and Institute for social and cultural studies.
- Frechtling, D.C. (1996). *Practical tourism forecasting*. Oxford: Butterworth Heinemann.
- Glassick, C. E., Huber, M. T., & Maeroff, G. I. (1997). *Scholarship assessed: Evaluation of the professoriate*. John Wiley & Sons.
- Goldstein, P. J. (2006). *The future of higher education: A view from CHEMA: A report from the Council of Higher Education Management Associations*. Council of Higher Education Management Associations.
- Griffiths, S. (2008). *Prediction: 30 great mindson the future*. Oxford: Oxford University Press.
- Hammershøj, L. G. (2018). The Perfect Storm Scenario for the University: Diagnosing Converging Tendencies in Higher Education. *Futures*, 111, 159-167. Doi: 10.1016/j.futures.2018.06.001
- Hinton, G. E., & Salakhutdinov, R. R. (2006). Reducing the dimensionality of data with neural networks. *Science*, 313(5786), 504-507.
- HolonIQ (2021). Global learning landscape. Retrieved from <https://www.globallearninglandscape.org>
- Hoseini Moghadam, M. (2022). Global trends in science and technology and the futures studies of higher education in Iran: priorities and strategies. *Semiannual Journal of Iran Fututes Studies*. 6(2), 1-28. doi: 10.30479/jfs.2022.16183.1332
- Huisman, J., De Boer, H., & Botas, P. C. P. (2012). *The future of English higher education: the changing landscape*. London: LFHE.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Inayatullah, S. (July 2020). Co-creating educational futures: Contradictions between the emerging future and the walled past. *Unesco Bulletin for Libraries*, Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373581>
- Inayatullah, S., Sweeney, J.A. (2021). From strategic to transformative foresight: Using space to transform time. *World Futures Review*, 13(1), 27-33.
- Kuusi, O., Cuhls, K., & Steinmüller, K. (2015). The futures map and its quality criteria. *European Journal of Futures Research*, 3(1), 22.
- Mahdi, R. (2013). Future Studies in Higher Education: The conditions and features of excellent universities in the future. *Rahyaft*. 23(55), 1-12.
- Manicas, P. (1998). The Radical restructuring of higher education. *Futures*, 30(7), 651–656.
- Newman, F., Couturier, L., & Scurry, J. (2010). *The future of higher education: Rhetoric, reality, and the risks of the market*. John Wiley & Sons.
- Nicholson, P. A. (1998). Higher education in the year 2030. *Futures*, 30(7), 725–729.
- OECD. (2010, 2013, 2016, 2019, 2022). Trends Shaping Education. Retrieved from <https://www.oecd.org/education/cei/trends-shaping-education.htm>
- OECD. (2018). the future of education and skills, *Education 2030*, Retrieved from [https://www.oecd.org/education/2030/E2030 Position Paper \(05.04.2018\).pdf](https://www.oecd.org/education/2030/E2030 Position Paper (05.04.2018).pdf)
- Rieckmann, M. (2012). Future-oriented higher education: Which key competencies should be fostered through university teaching and learning? *Future*, 44(2), 127-135. doi: 10.1016/j.futures.2011.09.005
- Skolnik, M. L. (1998). Higher education in the 21st century. *Futures*, 30(7), 635–650.
- Timulak, L. (2009). Meta-analysis of qualitative studies: A tool for reviewing qualitative research findings in psychotherapy. *Psychotherapy Research*, 19(4-5), 591-600. doi: 10.1080/10503300802477989
- UNESCO. (1993, 1996, 1998, 2005, 2010, 2015, 2021). Unesco Science Report. Retrieved from <https://www.unesco.org/reports/science/2021/en/download-report>
- Yankelovich, D. (2001). *The magic of dialogue: Transforming conflict into cooperation*. Simon and Schuster.

فراتحلیل کیفی مطالعات آینده‌پژوهی آموزش عالی در ایران: مورد مطالعه، میز آینده‌پژوهی آموزش عالی

رضا منبعی*^۱، حامد کمالی^۲

دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۹؛ پذیرش: ۱۴۰۱/۲/۱۵

چکیده

موضوع اصلی آینده‌پژوهی آموزش عالی، شناسایی نظام‌مند نیروها و پیشران‌های تغییر، فرصت‌ها و تهدیدهای ناشی از تغییرات، خلق چشم‌اندازها و آینده مطلوب برای آموزش عالی و تدوین راهبردها و اقدام‌های مؤثر برای دستیابی به آن است. از این رو، این مقاله به منظور فراتحلیل مطالعات میز آینده‌پژوهی آموزش عالی به‌عنوان یک مصداق تجربی از مطالعات آینده‌پژوهی آموزش عالی در ایران نوشته شده است. برای این منظور با روش فراتحلیل کیفی به تحلیل و یکپارچه‌سازی این مطالعات با رویکرد جامع (کمی و کیفی) در دو بُعد شکلی و محتوایی پرداخته شد. یافته‌ها در بعد شکلی تداوم و استمرار مطالعات میز در سال‌های مختلف را با مشارکت متنوع ذی‌نفعان درونی و اجتماعی آموزش عالی در سطوح مختلف نشان می‌دهد. در بعد محتوایی، مطالعات میز بر پنج مقوله موضوعی شامل مدیریت و برنامه‌ریزی اثربخش در آموزش عالی، ارزشیابی و کیفیت دانشگاه‌ها و مؤسسه‌های پژوهشی، برنامه‌دستی و یادگیری دانشگاهی، فناوری اطلاعات و ارتباطات و فضای مجازی در آموزش عالی، و اقتصاد آموزش عالی و دانشگاه متمرکز بوده است که ذیل هر یک از مقولات براساس شرایط و اقتضانات، مسائل دارای اولویت انتخاب، و در یک رویکرد میان‌رشته‌ای با رجوع به نخبگان و بحث کانونی آینده‌پژوهی شده است. دستاوردهای این مطالعات می‌تواند در عرصه سیاست‌ورزی و دانش‌ورزی در بافتی میان‌رشته‌ای مورد توجه و استفاده دانشگاهیان قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: آموزش عالی، آینده‌پژوهی، میز آینده‌پژوهی آموزش عالی

۱. استادیار برنامه‌ریزی توسعه آموزش عالی، موسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

r_manice@irphe.ir

۲. دکتری آموزش عالی گرایش برنامه‌ریزی درسی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شهیدبهشتی، تهران، ایران

۱. مقدمه

بشر در برابر تغییرات بی سابقه‌ای قرار گرفته است. ما با پدیده‌های جدید و پیچیده‌ای مواجه شده‌ایم که آمادگی رویارویی با آن‌ها را نداریم. درک درستی از آن‌ها نداریم و برای مواجهه خلاق با آن‌ها برنامه‌ای در نظر نگرفته‌ایم. درک تغییر و تحولات آینده در سطح جهانی، ملی و سازمانی دغدغه بسیار مهم کنونی ماست. نمی‌توانیم تنها با نگاه به گذشته با تغییر و تحولات آینده کنار بیاییم. بلکه باید با رصد آن‌ها و درک تغییرات بنیادین آتی به صورت فعال مواجهه خلاق برای رویارویی و ساخت آینده داشته باشیم. امروزه با توجه به افزایش تغییر و تحولات گسترده، موج آینده‌پژوهی^۱ در میان جوامع به یک الزام تبدیل شده است. می‌دانیم که مقدمات کلاسیک در آینده‌پژوهی از دهه ۶۰ قرن بیستم شروع شد. در این دوره، آینده‌گرایی^۲ مطرح می‌شود که به شکل جنبشی فکری بر اهمیت اندیشیدن عالمانه و خردمندانه درباره آینده تأکید می‌کند. در چنین شرایطی، آینده‌شناسانی به عرصه می‌آیند و سازمان‌هایی تشکیل می‌شوند که در باب آینده تمدن بحث می‌کنند (فراستخواه، ۱۴۰۰). در این باره نکته حائز اهمیت آن است که آینده‌اندیشی^۳ یا آینده‌پژوهی نه در معنای پیشامدرن کلمه به معنای پیشگویی است و نه در معنای مدرن به معنای پیش‌بینی^۴ است بلکه گذر از ورطه فریبنده فروپنداری آینده، و کوشش برای فراهم آوردن دانشی موثق درباره آن است (همان، ۱۴۰۰). از این رو، به جای تصور فقط یک آینده، با بهره‌گیری از متدولوژی‌های گوناگون به گمانه‌زنی نظام‌مند و خردورزانه در مورد چندین آینده متصور اقدام می‌شود (گلاسیک، هوبر، و معروف^۵، ۱۹۹۷؛ گریفیس^۶، ۲۰۰۸).

با این فرض، ابزارهای متنوعی به منظور شناخت و بینش عمیق به آینده ایجاد شده است. در این زمینه ابزارهایی همچون روش دلفی، سناریوپردازی، تجزیه و تحلیل روندها، روش‌های محاسباتی و ریاضی، تجزیه و تحلیل پیشران‌ها، شبیه‌سازی، پیش‌بینی فناوری، و

1. futures studies
2. futurism
3. future thinking
4. prediction
5. Glassick, Huber & Maeroff
6. Griffiths

دیده‌بانی آینده قابل برشماری است (هینتن و سالاخودینف^۱، ۲۰۰۶؛ یانکلوویچ^۲، ۲۰۰۱). با این ابزارها حالت‌های مختلفی که در آینده می‌تولند رخ دهد، پیش‌بینی می‌شود. دیتور^۳ (۲۰۰۲) این حالت‌ها را در چهار شکل آینده‌های ممکن^۴، باورپذیر^۵، محتمل^۶ و مطلوب^۷ بازنمایی می‌کند. آینده ممکن، آینده‌ای است که امکان وقوع آن وجود دارد و نقطه مقابل آن آینده ناممکن است که مورد توجه قرار می‌گیرد. منظور از آینده باورپذیر، آینده‌ای است که امکان وقوع آن وجود دارد و با توجه به علم و فناوری حال حاضر وقوع آن منطقی‌تر به نظر می‌رسد. آینده محتمل آینده‌ای است که احتمال وقوع آن بیشتر است و آینده مطلوب آن است که وقوعش برای ما ارزش‌آفرین است و مایلیم به این آینده دست یابیم.

با پیروی از جریان کلی تغییرات در جهان و گسترش موج آینده‌پژوهی در ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فناوری و زیست‌محیطی، آینده‌پژوهی در آموزش عالی نیز به‌عنوان یکی از پیش‌نیازهای اصلی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی نظام‌های دانشگاهی ضرورت یافته است (مانیکاس^۸، ۱۹۹۸؛ نیکلسون^۹، ۱۹۹۸؛ بلاس و شلی^{۱۰}، ۲۰۱۰). به عبارت دیگر، توسعه کیفیت تصمیم‌سازی برای آموزش عالی مستلزم مواجهه هوشمندانه با نااطمینانی‌های ذاتی آینده است. اساساً، شرایط عدم اطمینان از مهم‌ترین دلایل توجهی برای آینده‌پژوهی است؛ تغییرات در محیط آموزش عالی آن هم در دنیای آشوبناک فعلی لزوماً خطی، پیوسته و بازگشت‌ناپذیر نیست بلکه بیشتر از نوع گسسته و ناپیوسته است و این امر آموزش عالی را با عدم اطمینان جدی دست به‌گیری می‌کند. در این شرایط، برای آینده‌اندیشی با این پرسش مواجهیم که اول سناریوهای ممکن و قابل دستیابی و دوم سناریوهای محتمل و باورپذیر از بین آن‌ها و سوم سناریوهای مطلوب مرجح برای آموزش

1. Hinton & Salakhutdinov
2. Yankelovich
3. Dator
4. possible futures
5. plausible futures
6. probable futures
7. preferable futures
8. Manicas
9. Nicholson
10. Blass & Shelley

عالی کدام است. به این ترتیب، برای فهم، کشف و خلق کیفیت در آموزش عالی ابتدا باید فرایند تصمیم‌سازی در آن از کیفیت لازم مبتنی بر مطالعات آینده‌پژوهانه برخوردار شود (کوزی، کولز، و استینمولر^۱، ۲۰۱۵).

در این زمینه، فرچلانگ^۲ (۱۹۹۶، به نقل از فراستخواه، ۱۴۰۰) نیز معتقد است برای آینده‌نگری درباره آموزش عالی و دانشگاه قبل از هر چیز با پرسش‌هایی از این دست روبه‌رویم که انواع آینده‌های ممکن و قابل دستیابی کدام‌اند؟ انواع احتمالات آتی از چه قرارند؟ با توجه به اینکه بعضی از گزینه‌های آینده بهتر از برخی دیگر است، آینده‌های مطلوب و خواستنی‌تر کدام‌اند؟ با این فرض که آینده ما باز است و مقدر نیست و متأثر از کنش بشری ماست، برای آینده مرجح چه پروژه و طرح خلاق می‌توانیم ایجاد کنیم؟ برای طراحی و ساخت آینده مرجح، کدام ذی‌نفعان و چگونه باید گفت‌وگو و مشارکت کنند؟ به این ترتیب، آینده مرجح از طریق توسعه فرایند تصمیم‌سازی و با پایش، سنجش و اکتشاف آینده و سپس طراحی، ساختن و آفرینش آینده به صورت کشف و خلق گزینه‌های تصمیم‌گیری نوپدید رقم می‌خورد.

با این وصف، موضوع اصلی آینده‌پژوهی در آموزش عالی، شناسایی نظام‌مند نیروها و پیشران‌های تغییر، فرصت‌ها و تهدیدهای ناشی از تغییرات، طراحی چشم‌انداز و آینده مطلوب برای آموزش عالی و دانشگاه اثربخش و طراحی راهبردها و اقدام‌های مؤثر برای دستیابی به آینده مطلوب است. با درک چنین اهمیتی است که از اواخر قرن بیستم تلاش‌های زیادی برای دیده‌بانی، شناخت و فهم کلان‌روندها، آینده‌پژوهی و شناسایی و تحلیل تهدیدها و فرصت‌های آموزش عالی در سطح جهان شده است. بر این اساس، به مطالعات بسیاری در سطوح بین‌المللی، منطقه‌ای، ملی و سازمانی پرداخته شده است. گزارش جهانی علم^۳ (یونسکو، ۲۰۲۱، ۲۰۱۵، ۲۰۱۰، ۲۰۰۵، ۱۹۹۸، ۱۹۹۶، ۱۹۹۳) که به صورت دوره‌ای منتشر می‌شود، ضمن رصد وضعیت علم در جهان، روندهای کلان شکل‌دهنده به تحولات علم و همچنین مهم‌ترین اهداف کشورها را ارائه می‌دهد. سازمان همکاری و توسعه اقتصادی

1. Kuusi, Cuhls & Steinmüller
2. Frechtling
3. World Science Report

(OECD) نیز گزارشی با عنوان «روندهای شکل‌دهنده آموزش»^۱ را هر سه سال یک‌بار (از سال ۲۰۱۰) منتشر کرده است و در این گزارش به کلان‌روندهایی می‌پردازد که بر آینده آموزش تأثیر می‌گذارند (آی‌سی‌دی^۲، ۲۰۱۰، ۲۰۱۳، ۲۰۱۶، ۲۰۱۹، ۲۰۲۲). همچنین این سازمان در مطالعه‌ای دیگر با عنوان «آینده آموزش و مهارت‌های ۲۰۳۰»^۳، سعی می‌کند که به این دو سؤال پاسخ دهد: (۱) امروزه دانشجویان برای شکوفایی و شکل‌دادن به دنیای خود به چه دانش، مهارت، نگرش و ارزشی نیاز دارند؟ (۲) چگونه نظام‌های آموزشی می‌توانند این دانش، مهارت‌ها، نگرش‌ها و ارزش‌ها را به‌طور مؤثر توسعه دهند؟ (آی‌سی‌دی، ۲۰۱۸). علاوه‌بر این مطالعات، سازمان‌ها و پژوهشگران مشهور به پژوهش‌های بسیاری در خصوص آینده‌پژوهی آموزش عالی در سطح جهانی و ملی برای رصد و ترسیم وضعیت آینده آموزش عالی پرداخته‌اند که برای نمونه می‌توان به مطالعات: «چشم‌انداز یادگیری جهانی ۲۰۲۱» (هولون آی کیو^۴، ۲۰۲۱)، همسازی آینده آموزشی (عنایت‌الله، ۲۰۲۰)، آموزش عالی در قرن بیست‌ویکم (اسکولنیک^۵، ۱۹۹۸)، تجدید ساختار رادیکال در آموزش عالی (مانیکاس^۶، ۱۹۹۸)، آموزش عالی در سال ۲۰۳۰ (نیکلسون^۷، ۱۹۹۸)، چشم‌انداز ۲۰۳۵: آینده آموزش عالی در بریتانیا (بلاس و شلی^۸، ۲۰۱۰)، سناریوی طوفان کامل برای دانشگاه: تشخیص گرایش‌های همگرا در آموزش عالی (هامرشوج^۹، ۲۰۱۸)، آموزش عالی آینده‌نگر: کدام شایستگی‌های کلیدی باید از طریق یاددهی-یادگیری دانشگاهی تقویت شوند؟ (ریکمن^{۱۰}، ۲۰۱۲)، آینده آموزش عالی انگلیس: تغییر چشم‌انداز (هیزمان، بوئر، و بوتاس^{۱۱}، ۲۰۱۱)، آینده‌های آموزش عالی (نیومن، کوتوریر، و اسکری^{۱۲}، ۲۰۱۰).

1. Trends Shaping Education
2. OECD
3. Future of Education and Skills 2030 Project
4. HolonIQ
5. Skolnik
6. Manicas
7. Nicholson
8. Blass & Shelley
9. Hammershoj
10. Reickmann
11. Huisman, Boer & Botas
12. Newman, Couturier & Scurry

آینده آموزش عالی: نگاهی از سوی شورای انجمن‌های مدیریت آموزش عالی (گلدستین^۱، ۲۰۰۶)، چارچوبی مفهومی برای برنامه‌ریزی مبتنی بر آینده‌اندیشی در دانشگاه (فراستخواه، ۱۴۰۰، ۱۳۹۲)، ارائه سناریوهای آینده آموزش عالی کشور با استفاده از روش نقشه‌شناختی فازی (اصغری و اکبرپور شیرازی، ۱۳۹۷)، آینده‌پژوهی تغییرات رویکردی آموزش عالی در توسعه سرمایه انسانی کشور؛ سناریویی محتمل برای افق ۱۴۱۰ (امین بیدختی، رستگار، و نامی، ۱۳۹۷)، روندهای جهانی علم و فناوری، راهبردها و اولویت‌های آینده‌پژوهی آموزش عالی در ایران (حسینی مقدم، ۱۴۰۰) و آینده‌پژوهی در آموزش عالی: شرایط و ویژگی‌های دانشگاه‌های سرآمد در آینده (مهدی، ۱۳۹۲) اشاره کرد. در کنار این اسناد و مطالعات، تأسیس نهادهای آینده‌پژوهی نیز قابل توجه است. در این زمینه، دو سازمان معتبر آینده‌پژوهی جهان یعنی انجمن آینده دنیا و فدراسیون جهانی آینده‌پژوهی به ترتیب در ۱۹۶۷ در امریکا و ۱۹۷۳ در پاریس تأسیس شدند.

به واسطه این جریان جهانی، شناخت آینده آموزش عالی و دانشگاه‌ها در جهان متحول کنونی و شکل دادن به آینده مطلوب برای آموزش‌های سطح عالی و تحقیقاتی ایرانی به دغدغه مهم متفکران و صاحب‌نظران نظام علمی ایران در دهه‌های اخیر تبدیل شده است. در این زمینه، مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی براساس مأموریت‌های مهمی که در سیاست‌پژوهی آموزش عالی و به‌عنوان یک نهاد اندیشگاه و نهاد نقد، نظر و تفکر برعهده دارد، مسئولیت سنگینی درباره آینده آموزش عالی نیز احساس می‌کرده است و به همین منظور همواره در تلاش بوده تا نیازهای سیاست‌گذاران این عرصه را به لحاظ علمی و پژوهشی تأمین کند. نقطه عطف این رویکرد به طراحی و اجرای پژوهشی نظام‌مند در سال ۱۳۹۳ درباره آینده آموزش عالی است که سبب کاربرد دانش منتج از آن در قالب تأسیس میز آینده‌پژوهی در آموزش عالی در این مؤسسه شد. در این مقاله، ابتدا به معرفی این میز پرداخته می‌شود و سپس این سؤال بررسی می‌شود که سیمای کلی مطالعات این میز از منظرهای شکلی و محتوایی چگونه است؟

۲. میز آینده پژوهی آموزش عالی

تحولات پرشتاب در سطح جهانی و ملی و دگرگونی‌هایی که در بازارها، فناوری‌ها، ساختارها و الگوهای آموزشی و دانشگاهی روی می‌دهد ایجاب می‌کند که رویکرد دانشگاه‌ها به برنامه‌ریزی از چارچوب‌های سنتی عبور کند و مبتنی بر آینده‌اندیشی و آینده‌نگاری باشد تا بتواند از طریق سازگاری فعال با تغییرات، احتمالات آتی را هوشمندانه رصد کنند و مواجهه خلاقانه با آینده داشته باشند. برای کمک به این امر میز آینده‌پژوهی در آموزش عالی از سال ۱۳۹۳ با یک ساختار گفت‌وگویی در مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی تأسیس شده است. منظور اصلی از تأسیس این نهاد علمی و پژوهشی و ارتباطی، مسئله‌گشایی، جستارگشایی و دستورگشایی برای سیاست‌گذاران، دانشگاهیان، و ذی‌نفعان مختلف اجتماعی آموزش عالی با رویکرد آینده‌اندیشی و با سازوکار هم‌اندیشی و تشکیل میزهای تخصصی و بحث‌های کانونی در بستر میان‌رشته‌ای بوده است. رویکرد موضوعی این میز بر مواردی به این شرح متمرکز است:

۱) تحلیل روندها و تحولات محیط ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی نظام کلان آموزش عالی ایران؛ ۲) تحلیل مسائل و چالش‌های جاری و پیش روی نظام کلان آموزش عالی ایران در شرایط کنونی؛ ۳) شناسایی عوامل مؤثر کلیدی و مهم‌ترین پیشران‌ها و بازدارنده‌های آینده برای نظام کلان آموزش عالی ایران در شرایط کنونی؛ ۴) وضع مطلوب افق آینده و راهبردهای مواجهه با مسائل و چالش‌ها؛ ۵) آینده‌پژوهی و آینده‌نگاری در سطوح کلان مدیریت آموزش عالی، در سطوح میانی دانشگاه‌ها و مؤسسه‌ها، آموزش عالی و مراکز پژوهشی و نیز در سطح گروه‌های آموزشی و پژوهشی؛ ۶) راهبردهای خلق آینده‌های مطلوب در حوزه‌های مواجهه با جهانی‌شدن و فناوری اطلاعات و ارتباطات در آموزش عالی؛ ۷) گسترش و توسعه متوازن و پایدار آموزش عالی؛ ۸) تضمین کیفیت آموزش عالی؛ ۹) رشد و بالندگی اعضای هیئت علمی؛ ۱۰) تنوع منابع مالی آموزش عالی؛ ۱۱) تعاملات دولت، دانشگاه و جامعه؛ ۱۲) کیفیت یاددهی یادگیری در آموزش عالی.

در این رویکردهای موضوعی، ساختار گفت‌وگویی میز از ذی‌نفعان درونی آموزش عالی اعم از خبره‌های موضوع و متخصصان، سیاست‌گذاران، مدیران سطوح کلان آموزش

عالی، مدیران دانشگاهی و دانش‌گاہیان، صاحب‌نظران، متفکران مستقل و منتقدان، کارشناسان، پژوهشگران و دانشجویان آموزش عالی و آینده‌پژوهی، و ذی‌نفعان بیرونی خدمت‌گیرنده از آموزش عالی در سطوح جامعه، صنعت، خدمات و دولت تشکیل شده است. از طرفی، خروجی‌های مورد انتظار این میز در سه سطح تولید دانش (مسیرنما، سناریو، راهبرد، سیاست‌های اجرایی، طرح اقدام و...)، تبادل و اشاعه دانش (بولتن و نشریه، همایش، کارگاه‌ها) و خروجی‌های تبدیل و کاربرد دانش (سیاست‌سازی و گشودن پنجره‌های دستورگذاری) مورد توجه است.

۳. روش پژوهش

رویکرد این مقاله کیفی است که در آن از روش فراتحلیل استفاده شده است. در این روش، با تحلیل مجموعه مطالعات در یک حوزه مشخص طبق معیارهای تعریف‌شده به تلفیق و یکپارچه‌سازی آن‌ها در قالبی جدید و توصیف، تفسیر و ارائه نتیجه جمعی از آن‌ها پرداخته می‌شود (تیمولاک^۱، ۲۰۰۹). از این رو، در این مقاله با استفاده از این روش به تحلیل و ترسیم سیمای مطالعات میز آینده‌پژوهی در آموزش عالی در بازه زمانی (۱۳۹۳-۱۴۰۰) پرداخته شده است. در این رویکرد، جامعه آماری مقاله شامل مطالعات میز آینده‌پژوهی در آموزش عالی است که به صورت سرشماری گزارش ۳۵ میز برگزار شده به عنوان جامعه مقاله انتخاب گردید.

برای تحلیل این مطالعات از تحلیل کیفی با رویکرد جامع کمی و کیفی و از منظر قیاسی استفاده شد. برای این منظور از ساختار علمی و اجرایی میز، کاربرگی در دو بعد شکلی و محتوایی احصا و سازماندهی گردید. در بعد شکلی، به شاخص‌هایی از جمله دوره زمانی مطالعات میز، اطلاعات جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان^۲ (جنسیت، مدرک تحصیلی، مرتبه علمی، گروه آموزشی، وابستگی سازمانی، استان محل خدمت) و شیوه برگزاری توجه

1. Timolack

۲. رویکرد غالب مطالعات میز آینده‌پژوهی در آموزش عالی رجوع به نخبگان و بحث کانونی است. با این رویکرد تلاش می‌شود با دعوت قبلی از خبرگان و ذی‌نفعان درونی و اجتماعی در زمینه موضوع مورد بحث در یک رویکرد میان‌رشته‌ای، فضای گفت‌وگویی به صورتی روشمند برای دستیابی به دستاوردهای دانشی معتبر فراهم شود.

شده است. بعد محتوایی نیز شامل شناسایی جهت‌گیری موضوعی مطالعات میز و تمرکز آن در انتخاب مسائل و موضوعات دانشگاه و آموزش عالی است. بنابراین با نظر به این دو بعد، به تحلیل و یکپارچه‌سازی مطالعات میز و توصیف و تفسیر آن‌ها اقدام شد.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. سیمای شکلی مطالعات میز آینده‌پژوهی در آموزش عالی

یک بعد کلیدی از تحلیل مطالعات میز به سیمای شکلی اختصاص یافت. در این باره به متغیرهای متنوعی از جمله دوره زمانی، شیوه برگزاری، و اطلاعات جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان توجه شد. از منظر دوره زمانی، تحلیل‌های ۳۵ مطالعه نشان از پراکندگی این مطالعات در دامنه زمانی مورد بررسی دارد. این وضعیت در جدول شماره (۱) مشخص شده است.

جدول ۱. پنل‌های برگزارشده به تفکیک سال برگزاری (تعداد و درصد)

سال برگزاری	تعداد	درصد
۱۳۹۳	۷	۲۰
۱۳۹۴	۴	۱۱/۴
۱۳۹۵	۴	۱۱/۴
۱۳۹۶	۵	۱۴/۳
۱۳۹۷	۳	۸/۶
۱۳۹۸	۴	۱۱/۴
۱۳۹۹	۵	۱۴/۳
۱۴۰۰	۳	۸/۶
جمع کل	۳۵	۱۰۰

همان‌گونه که در جدول شماره (۱) مشاهده می‌شود، تعداد میزهای برگزارشده یک توازن نسبی در سال‌های مختلف فعالیت آن را نشان می‌دهد. این وضعیت حکایت از تداوم و شکل‌گیری مرجعیت این میز میان ذی‌نفعان در بحث آینده‌پژوهی آموزش عالی در ایران دارد که برگزاری آن همواره مورد توجه و استقبال دانشگاهیان بوده است. از طرفی، تحلیل‌ها نشان می‌دهد از میان ۳۵ پنل برگزارشده، ۲۷ پنل به صورت حضوری در محل استقرار میز

در مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی برگزار شده است و ۸ پنل نیز پس از شیوع کرونا در ایران و دستورالعمل‌های ابلاغی در خصوص منع برگزاری نشست‌های حضوری، به صورت الکترونیکی و در بستر سامانه الکترونیکی مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی بوده است. این وضعیت که در جدول شماره (۲) مشخص شده است نشان می‌دهد که تداوم برگزاری این میز با وجود مسائل و مشکلات شیوع کرونا در ایران مورد توجه برنامه‌ریزان و راهبران این میز و ذی‌نفعان آن بوده است.

جدول ۲. پنل‌های برگزارشده به تفکیک شیوه برگزاری (تعداد و درصد)

شیوه برگزاری	تعداد	درصد
حضوری	۲۷	۷۷/۱
مجازی (زیرساخت الکترونیکی فراروم)	۸	۲۲/۹
جمع کل	۳۵	۱۰۰

از منظر اطلاعات جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان در ۳۵ پنل برگزارشده نیز تحلیل‌هایی که گزارش آن در جداول شماره (۳)، (۴)، (۵)، (۶)، (۷) و (۸) ارائه شده است، تصاویر و پیام‌های قابل توجه و معناداری به دست می‌دهد. در این خصوص از تعداد کل ۶۷۵ مشارکت‌کننده، ۱۶۴ نفر را خانم‌ها تشکیل داده‌اند و سهم آقایان ۵۱۱ نفر بوده است که نشان از مشارکت بیشتر آقایان در این مطالعات دارد. چنین وضعیتی می‌تواند ناشی از سهم بیشتر آقایان از بدنه مدیریتی و علمی آموزش عالی کشور به‌ویژه در سطح کلان آن باشد. به‌ویژه آنکه بخش قابل توجهی از مخاطبان این میزها، سیاست‌گذاران، مدیران دانشگاه‌ها و مؤسسه‌های آموزش عالی و پژوهشی است.

جدول ۳. شرکت‌کنندگان در پنل‌ها به تفکیک جنسیت (تعداد و درصد)

شرکت‌کنندگان	تعداد	درصد
زن	۱۶۴	۲۴/۳
مرد	۵۱۱	۷۵/۷
جمع کل	۶۷۵	۱۰۰

از طرفی، دیگر یافته جمعیت‌شناختی چربش سهم مشارکت اعضای هیئت علمی به پژوهشگران/ کارشناسان در ۳۵ پنل برگزار شده را نشان می‌دهد. به طوری که ۷۵/۷ درصد مشارکت‌کنندگان را اعضای هیئت علمی دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی و پژوهشی تشکیل داده و سهم مشارکت پژوهشگران/ کارشناسان ۲۴/۳ درصد بوده است.

جدول ۴. شرکت‌کنندگان در پنل‌ها به تفکیک هیئت علمی / پژوهشگر (تعداد و درصد)

شرکت‌کنندگان	تعداد	درصد
هیئت علمی	۵۱۱	۷۵/۷
پژوهشگر/ کارشناس	۱۶۴	۲۴/۳
جمع کل	۶۷۵	۱۰۰

گزارش تحلیل میزهای برگزار شده با توجه به شاخص مدرک تحصیلی مشارکت‌کنندگان در جدول شماره (۵)، مشارکت حداکثری افراد با مدرک دکتری تخصصی با تعداد ۵۶۳ نفر را نشان می‌دهد. پس از آن، به ترتیب ۳۱ دانشجوی دکتری تخصصی، ۷۶ مشارکت‌کننده با مدرک تحصیلی کارشناسی ارشد و ۵ نفر دارای مدرک کارشناسی و کمتر بوده است. چنین اختلافی میان مشارکت‌کنندگان با دکتری تخصصی در مقایسه با سایر مدارک تحصیلی می‌تواند به دلیل تخصصی بودن مطالعات میز باشد.

جدول ۵. شرکت‌کنندگان در پنل‌ها به تفکیک مدرک تحصیلی (تعداد و درصد)

مدرک تحصیلی	تعداد	درصد
دکتری تخصصی	۵۶۳	۸۳/۴
دانشجوی دکتری تخصصی	۳۱	۴/۶
کارشناسی ارشد	۷۶	۱۱/۳
کارشناسی و کمتر	۵	۰/۷
جمع کل	۶۷۵	۱۰۰

از طرفی، گزارش شاخص مشارکت‌کنندگان براساس گروه‌های تحصیلی در جدول شماره (۶) حاکی از مشارکت گروه‌های تحصیلی مختلف در میز است اما به نظر می‌رسد چربش مشارکت‌کنندگان گروه تحصیلی علوم انسانی (۸۳/۴ درصد) در مقایسه با سایر

گروه‌های آموزشی به دلیل جنس موضوعات و مسائل مورد توجه در مطالعات میز باشد. اصولاً تمرکز مطالعات میز بر مسائل و موضوعات خرد و کلان آموزش عالی و دانشگاه‌های کشور است و طبعاً جنس این مسائل اغلب مفهومی و در زمینه علوم انسانی قابل مطالعه و بررسی است؛ هرچند زمینه علمی آموزش عالی یک زمینه میان‌رشته‌ای است که مسائل آموزش عالی را در بافتی میان‌رشته‌ای و نظرداشت به هم‌افزایی میان علوم در صورت‌بندی و مواجهه مؤثر با آن مورد توجه قرار می‌دهد.

جدول ۶. شرکت‌کنندگان در پنل‌ها به تفکیک گروه تحصیلی (تعداد و درصد)

گروه تحصیلی	تعداد	درصد
علوم انسانی	۵۵۲	۸۱/۸
علوم پایه	۴۷	۷
فنی و مهندسی	۴۷	۷
کشاورزی و دامپزشکی	۱۹	۲/۸
علوم پزشکی	۷	۱
هنر	۳	۰/۴
جمع کل	۶۷۵	۱۰۰

توزیع استان محل خدمت مشارکت‌کنندگان در جدول شماره (۷) نشان می‌دهد اگرچه مشارکت‌کنندگان از بیشتر استان‌ها در مطالعات میز حضور داشته‌اند اما سهم بالای مشارکت‌کنندگان از استان تهران با ۸۶/۵ درصد می‌تواند ناشی از استقرار دانشگاه‌های بزرگ و مراکز تصمیم‌گیری کلان آموزش عالی در تهران باشد. اما میزان مشارکت پایین سایر استان‌ها به‌ویژه استان‌هایی که بر دانشگاه‌ها و گروه‌های آموزشی مؤثری در زمینه آموزش عالی تمرکز دارند، مشهود است.

جدول ۷. شرکت‌کنندگان در پنل‌ها به تفکیک استان محل خدمت (تعداد و درصد)

استان محل خدمت	تعداد	درصد
تهران	۵۸۴	۸۶/۵
اصفهان	۳۱	۴/۶
فارس	۱۰	۱/۵
مازندران	۵	۰/۷
قزوین	۵	۰/۷
خراسان رضوی	۴	۰/۶
خوزستان	۴	۰/۶
زنجان	۴	۰/۶
آذربایجان شرقی	۳	۰/۴
یزد	۳	۰/۴
همدان	۳	۰/۴
گلستان	۳	۰/۴
گیلان	۳	۰/۴
خراسان جنوبی	۲	۰/۳
سیستان و بلوچستان	۲	۰/۳
قم	۲	۰/۳
کردستان	۲	۰/۳
کرمان	۲	۰/۳
کرمانشاه	۱	۰/۱
کهگیلویه و بویر احمد	۱	۰/۱
مرکزی	۱	۰/۱
جمع کل	۶۷۵	۱۰۰

در جدول شماره (۸)، گزارش تحلیل مطالعات میزآینده‌پژوهی در آموزش عالی از منظر محل خدمت مشارکت‌کنندگان عرضه شده است. در این گزارش مشخص است که مؤسسه‌های پژوهشی و دانشگاه‌های دولتی به ترتیب با ۳۵۵ و ۱۸۷ نفر بیشترین میزان مشارکت‌کننده را تشکیل داده‌اند. از طرفی، نکته قابل تأمل سهم اندک مشارکت‌کننده از ستاد وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و نهادهای دولتی متولی در زمینه آموزش عالی مانند شورای عالی انقلاب فرهنگی و سازمان برنامه و بودجه است. این در حالی است که یکی از کارکردهای اصلی مطالعات میز، دستورگشایی سیاستی برای ساختار حکمرانی و

سیاست‌گذاری آموزش عالی در ایران است. این وضعیت یک پارادوکس را نشان می‌دهد به این معنی که از یک طرف نشان‌دهنده استقبال بدنه علمی و مدیریتی دانشگاه‌های دولتی است و از طرف دیگر، نهاد سیاست‌گذار بالادست این دانشگاه‌ها از مشارکت محدودی برخوردار بوده‌اند. این پارادوکس می‌تواند از یک طرف ناشی از ضعف نگرش و رویکرد آینده‌پژوهانه میان حکمرانان و سیاست‌گذاران کلان آموزش عالی کشور باشد و از طرف دیگر، ناکافی بودن مطالعات این‌میز در انجام کارکرد اصلی آن یعنی دستورگشایی برای این دسته از ذی‌نفعان خود باشد. از طرفی، میزان مشارکت دانشگاه‌ها و مؤسسه‌های آموزش عالی غیر دولتی نیز با ۲/۷ درصد سهم محدودی از مشارکت در این میزها را به خود اختصاص داده است که این نیز می‌تواند نشان‌دهنده فقدان تعامل اثربخش میان این زیرنظام‌های دانشگاهی با راهبران میز برای اعلام نیازها و مسائل خود به منظور آینده‌پژوهی آن در مطالعات میز باشد. همچنین، نقش پژوهشگران مستقل و منتقدان در این میز بسیار محدود بوده است.

جدول ۸. شرکت‌کنندگان در پنل‌ها به تفکیک محل خدمت (تعداد و درصد)

محل خدمت	تعداد	درصد
دانشگاه‌های دولتی	۱۸۷	۲۷/۷
دانشگاه‌ها و مؤسسه‌های آموزش عالی غیر دولتی	۱۸	۲/۷
مؤسسه‌های پژوهشی	۳۵۵	۵۲/۶
ستاد وزارت علوم، تحقیقات و فناوری	۶۶	۹/۸
نهادهای دولتی- سازمان برنامه و بودجه، شورای عالی انقلاب فرهنگی و...	۱۶	۲/۴
اتحادیه‌ها، انجمن‌ها، خیران و سازمان‌های مردم‌نهاد	۱۸	۲/۷
سایر- پژوهشگران مستقل	۱۵	۲/۲
جمع کل	۶۷۵	۱۰۰

۲-۴. بعد محتوایی مطالعات میز آینده‌پژوهی در آموزش عالی

۱-۲-۴. تم‌های موضوعی

یک بخش از مطالعه حاضر بر ویژگی‌های شکلی و ساختاری مطالعات میز آینده‌پژوهی در آموزش عالی متمرکز است که با رویکرد کمی توصیف و تفسیر شد. افزون‌بر آن، بر جنبه محتوایی این مطالعات نیز تمرکز شد تا تصویر شفافی از سیمای موضوعی و دستاوردهای

دانشی این مطالعات نیز ارائه شود. برای این منظور، مسائل و موضوعاتی که در دستور کار مطالعات میز آینده پژوهی است، بررسی شد و براساس همپوشانی مفهومی و معنایی میان آن‌ها به احصا و بازنمایی تم‌های موضوعی پرداخته شد. این تم‌های موضوعی و پراکندگی آن‌ها در ۳۵ میز برگزارشده در جدول شماره (۹) عرضه شده است.

جدول ۹. دسته‌بندی موضوعی مطالعات میز آینده پژوهی در آموزش عالی (تعداد و درصد)

طبقات موضوعی	تعداد	درصد
مدیریت و برنامه‌ریزی اثربخش در آموزش عالی	۲۲	۶۲/۹
ارزشیابی و کیفیت دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی	۵	۱۴/۳
فناوری اطلاعات و ارتباطات و فضای مجازی در آموزش عالی	۳	۸/۶
برنامه‌درسی و یادگیری دانشگاهی	۳	۸/۶
اقتصاد آموزش عالی و دانشگاه	۲	۵/۷
جمع کل	۳۵	۱۰۰

همان‌گونه که در جدول شماره (۹) ملاحظه می‌شود، مطالعات میز آینده پژوهی در آموزش عالی بر پنج مقوله کلان موضوعی متمرکز بوده است. پراکندگی تمرکز بر این مقولات به ترتیب، مدیریت و برنامه‌ریزی اثربخش در آموزش عالی با ۲۲ مطالعه، ارزشیابی و کیفیت دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی با ۵ مطالعه، برنامه‌درسی و یادگیری دانشگاهی با ۳ مطالعه، فناوری اطلاعات و ارتباطات و فضای مجازی در آموزش عالی با ۳ مطالعه، و اقتصاد آموزش عالی و دانشگاه با ۲ مطالعه بوده است. در هر یک از این مقوله‌ها براساس شرایط و اقتضانات، مسائل دارای اولویت انتخاب شده و با رویکرد رجوع به نخبگان و بحث کانونی با محوریت مشارکت‌یابی ذی‌نفعان درونی و اجتماعی، موضوع مورد مطالعه در یک بستر میان‌رشته‌ای با رویکرد آینده‌پژوهی بررسی شده است.

۴-۲-۲. تمرکز موضوعی و دستاوردهای دانشی

مطالعات میز آینده پژوهی آموزش عالی در هر یک از تم‌های موضوعی متمرکز بر مسائل و موضوعات متنوعی بوده است که براساس شرایط و اقتضانات به دو صورت اعلام نیاز دانشگاه‌ها و دستگاه‌های ستادی حوزه آموزش عالی و تشخیص و پیشنهاد راهبران میز، تعیین و صورتبندی

شده است. در این صورتبندی، مشارکت‌یابی متنوع ذی‌نفعان درونی و اجتماعی آموزش عالی با نظر به رویکرد میان‌رشته‌گی مورد توجه زیاد بوده است تا از این طریق موضوع مورد آینده‌پژوهی در یک فضای گفتمانی با حضور ذی‌نفعان بررسی شود و از این طریق دستاوردهای دانشی معتبر و قابل استناد برای افق‌گشایی در عرصه‌های علمی و سیاستی آموزش عالی کشور فراهم گردد. با این فرض، ساختار گفت‌وگویی مطالعات این میز در چهار مرحله کلی شامل شناسایی پیشران‌های تغییر، فرصت‌ها و تهدیدهای آن، ترسیم و خلق آینده مطلوب در زمینه موضوع مورد بحث و ترسیم سیاست‌ها و راهکارهای سیاستی و عملیاتی برای دستیابی به آینده مطلوب مورد توجه بوده است که براساس اقتضانات در بستر روش‌ها و رویکردهای مختلف آینده‌پژوهی، سازماندهی و اجرا شده است. از این رو، در این بخش به شناسایی و معرفی موضوعات و مسائل مورد توجه در هر یک از تم‌های موضوعی و مصادیقی از دستاوردهای دانشی در ارتباط با هر یک پرداخته می‌شود.

الف) مدیریت و برنامه‌ریزی اثربخش در آموزش عالی

در مقوله برنامه‌ریزی آموزش عالی، تمرکز مطالعات میز بر آینده‌پژوهی موضوعات کلیدی از جمله تدوین برنامه‌های توسعه کشور در بخش آموزش عالی، سناریونویسی و تنظیم راهبردها در دانشگاه‌ها، اداره و برنامه‌ریزی دانشگاه‌ها در شرایط متغیر، برنامه‌ریزی راهبردی در دانشگاه‌ها، برنامه‌ریزی دانشگاه ایرانی در شرایط کرونایی و تحریمی، تفویض اختیار ساختاری در سطح مناطق و خودتنظیمی دانشگاه‌ها، تمرکززدایی و حکمرانی خوب، مدیریت منطقه‌ای دانشگاه‌ها، سیاست‌های جذب و پذیرش دانشجو در زیرنظام‌های دانشگاهی، گسترش آموزش عالی، روند کمی و کیفی تولید علم، تأثیر اجتماعی دانشگاه در ایران، تحلیل زیرنظام‌های دانشگاهی در بستر تحولات نوپدید، انتخاب رؤسای دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی و پژوهشی بوده است. در جدول شماره (۱۰)، مصداقی تجربی از مطالعه آینده‌پژوهانه در این تم موضوعی با تمرکز بر ساختار و دستاوردهای دانشی آن عرضه شده است.

جدول ۱۰. آینده‌پژوهی برنامه‌ریزی دانشگاهی در ایران^۱

پیشران‌های تغییر	فرصت‌ها و تهدیدها	آینده مطلوب	راهکارها و سیاست‌های اجرایی
پاندمی کرونا	اختلال در نظم اجتماعی و لزوم تعادل‌یابی مجدد، تغییر در عادات ارتباطی، تحول در الگوها، مفاهیم و روش‌ها، توسعه ویژگی مدیریت‌ناپذیری اشیا و ارتباطات	برنامه‌ریزی در تناسب با شرایط سیال و فوق پیچیده	اصلاح آیین‌نامه مدیریت دانشگاه‌ها و تحول بخشی در اداره آن‌ها به سوی تمرکززدایی در برنامه‌ریزی آموزش عالی و دانشگاه

ب) ارزشیابی و کیفیت دانشگاه‌ها و مؤسسه‌های پژوهشی

آینده‌پژوهی، اعتبارسنجی و تضمین کیفیت نظام‌های دانشگاهی، ارزیابی مؤسسه‌های پژوهشی، و کیفیت دانشگاهی ایرانی در دنیای برخط و دیجیتال از مسائل و موضوعات مورد توجه در مقوله ارزشیابی و کیفیت در آموزش عالی بوده است که به‌عنوان یک مصداق آینده مؤسسه‌های پژوهشی کشور با تأکید بر ارزیابی آن‌ها در جدول شماره (۱۱) عرضه شده است. ساختار آینده‌پژوهی این موضوع به‌صورت شناسایی پیشران‌های تغییر درباره این موضوع، فرصت‌ها و تهدیدهای مرتبط با این پیشران‌ها و خلق آینده مطلوب در یک بستر گفتمانی با رویکرد میان‌رشتگی و تدوین راهکارها و سیاست‌های اجرایی برای دستیابی به آینده مطلوب بیان شده است.

جدول ۱۱. آینده مؤسسه‌های پژوهشی کشور با تأکید بر ارزیابی آن‌ها^۲

پیشران‌های تغییر	فرصت‌ها و تهدیدها	آینده مطلوب	راهکارها و سیاست‌های اجرایی
جامعه دانایی و خلاقیت‌محور/رفاه اجتماعی، کیفیت زندگی، سهم‌شدن در دلش جهانی	تغییر در جایگاه مؤسسه‌های پژوهشی در اقتصاد، بازنگری در اهداف و مأموریت‌ها و ساختار مؤسسه‌های پژوهشی، جایگاه پژوهش در نظام تصمیم‌گیری آموزش عالی	فعالیت پژوهشی سرآمد در هنجارمندی حرفه‌ای، ذی‌نفع‌مداری، پیش‌نگری، پاسخ‌گویی و...	تدوین چارچوب ارزشیابی مؤسسه‌های پژوهشی

- این مصداق مربوط به مطالعه‌سی‌ودوم میز با عنوان «دانشگاه‌ها در آینده چطور برای خود برنامه‌ریزی می‌کنند و چطور اداره می‌شوند؟» است.
- این مصداق مربوط به مطالعه بیست‌ودوم میز با عنوان «آینده مؤسسه‌های پژوهشی کشور با تأکید بر ارزیابی آن‌ها: مفاهیم، روش‌ها و تجارب جهانی» است.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۲۴۳

فراتحلیل کیفی مطالعات
آینده‌پژوهی آموزش...

ج) برنامه درسی و یادگیری دانشگاهی

دیگر مقوله مهم و کلیدی مورد توجه در مطالعات میز آینده‌پژوهی در آموزش عالی به عرصه برنامه درسی و یادگیری دانشگاهی اختصاص یافته است. در این مقوله، تمرکز مطالعات میز بر آینده‌پژوهی موضوعات مهمی همچون یادگیری مداوم، کلاس درس جهانی، فناوری‌های نوظهور اطلاعات و اینترنت‌های همراه در یادگیری دانشگاهی، یاددهی-یادگیری در جهان متحول، برنامه درسی در دانشگاه ایرانی، و علوم و آموزش ریاضی در مقوله برنامه درسی و یادگیری محل گفت‌وگو و تحلیل است. بر همین اساس در جدول شماره (۱۲)، تصویری مختصر از فرایند و دستاورد یک نمونه از مطالعه میز در این مقوله یعنی آینده برنامه درسی دانشگاهی در ایران ارائه شده است.

جدول ۱۲. آینده برنامه درسی دانشگاهی در ایران^۱

پیشران‌های تغییر	فرصت‌ها و تهدیدها	آینده مطلوب	راهکارها و سیاست‌های اجرایی
تغییرات روزافزون در حوزه	ظهور و ورود فضای مجازی به	برنامه درسی منعطف و	سازگاری خلاق با تغییرات
فناوری‌های پیشرفته، تحولات	جریان آموزش و یادگیری	خودنقاد	اجتماعی و نیازهای متحول
نسلی، تحول در ارزش‌های	دانشگاهی، مطالبه‌گری و تنوع		ذی‌نفعان اجتماعی آموزش عالی
اجتماعی، پاندمی کرونا	انتظارات اجتماعی برای		
	خدمات تخصصی، ظهور		
	رویکرد فرارشته‌ای در آموزش		
	دانشگاهی		

د) اقتصاد آموزش عالی و دانشگاه‌ها

در مقوله اقتصاد آموزش عالی، تمرکز موضوعی مطالعات بر مسائل تنوع منابع مالی در آموزش عالی، چالش دانشگاه به مثابه بنگاه سودآور یا نهاد علمی معنا ساز، و مدیریت مالی در دانشگاه‌ها بوده است. آینده‌پژوهی منابع مالی دانشگاه‌ها با تأکید بر ضرورت تنوع‌بخشی به منابع مالی به عنوان مصداقی از مطالعات میز در این مقوله در جدول شماره (۱۳) آمده است.

۱. این مصداق مربوط به مطالعه سی‌وپنجم میز با عنوان «آینده برنامه درسی در دانشگاه ایرانی: افق ۱۴۲۰-۱۴۰۰» است.

جدول ۱۳. آینده منابع مالی دانشگاه‌ها با تأکید بر ضرورت تنوع‌بخشی به منابع مالی^۱

پیشران‌های تغییر	فرصت‌ها و تهدیدها	آینده مطلوب	برخی راهکارها و سیاست‌های اجرایی
نااطمینانی محیط آموزش عالی، اقتصاد دانش‌بنیان	ناکارآمدی تسلط دولتی بر منابع مالی آموزش عالی، تقاضای دانشی صنعت و جامعه، همکاری‌های علمی فرامرزی و سرمایه‌گذاری‌های مشترک	مالکیت دانشگاه‌ها بر منابع مالی و جلب حمایت‌های دولتی و اجتماعی	توسعه ظرفیت‌های قانونی، ساختاری و نمادین برای جلب حمایت و مشارکت خیران در آموزش عالی، استفاده از ظرفیت ایرانیان مقیم خارج از کشور، تشکیل سازمان حرفه‌ای دانش‌آموختگان دانشگاه

ه) فناوری اطلاعات و ارتباطات در آموزش عالی

مباحث مسئولیت دانشگاه در مواجهه با کسب‌وکارهای الکترونیکی، فضای مجازی و دانشگاه، و دانشگاه ایرانی در دنیای برخط و دیجیتال در مقوله فناوری اطلاعات و ارتباطات و فضای مجازی در آموزش عالی آینده‌اندیشی شده است. تصویری از یکی از مطالعات میز در این مقوله که متمرکز بر آینده‌پژوهی خط مشی‌گذاری برای فضای مجازی در آموزش عالی بوده است در جدول شماره (۱۴) عرضه شده است.

جدول ۱۴. آینده‌پژوهی خط مشی‌گذاری برای فضای مجازی در آموزش عالی^۲

پیشران‌های تغییر	فرصت‌ها و تهدیدها	آینده مطلوب	برخی راهکارها و سیاست‌های اجرایی
انقلاب‌های تکنولوژیک (گسترش اینترنت، شبکه‌های اجتماعی، شبکه‌های‌های هوشمند، بلاک‌چین‌ها و...)	اجتناب‌ناپذیری تغییر در شیوه انجام کارها، تغییر در عادات و ارزش‌های اجتماعی، تحول در ساختارهای تحقیقاتی و آموزشی، تحول در الگوهای علم‌ورزی و علم‌آموزی	بهره‌گیری اثربخش و بازانديشانه دانشگاه و آموزش عالی از فضاهای مجازی	استقرار جریان آزاد گردش اطلاعات تحت نظارت قانونمند نهادهای مشروع حرفه‌ای و اجتماعی، توسعه زیرساخت‌های فوا، استقلال و آزادی دانشگاهی در سیاست‌های عمومی فناوری اطلاعات و ارتباطات، به‌کارگیری فضای مجازی به‌عنوان بستر شفاف و پاسخ‌گویی اجتماعی دانشگاه

۱. این مصداق مربوط به مطالعه بیست‌وهفتم میز با عنوان «آینده منابع مالی دانشگاه با تأکید بر ضرورت تنوع‌بخشی به منابع» است.

۲. این مصداق مربوط به مطالعه بیست‌وپنجم میز با عنوان «فضای مجازی و آینده آموزش عالی» است.

۵. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

در این مقاله فراتحلیل سیمای شکلی و محتوایی مطالعات میز آینده‌پژوهی آموزش عالی به‌عنوان نهاد علمی پژوهشی و ارتباطی که با رویکردی آینده‌اندیشانه به مسئله‌گشایی^۱، جستارگشایی^۲ و دستورگشایی^۳ برای سیاست‌گذاران، دانشگاهیان، و ذی‌نفعان مختلف اجتماعی آموزش عالی می‌پردازد، عرضه شد. یافته‌های بخش محتوایی تنوع موضوعی مناسب این میز در پرداختن به مسائل و موضوعات اساسی آموزش عالی کشور را نشان می‌دهد به طوری که مسائل روز و اساسی عرصه‌های مختلف نظام آموزش عالی کشور در پنج مقوله کلان شامل مدیریت و برنامه‌ریزی اثربخش در آموزش عالی، ارزشیابی و کیفیت دانشگاه‌ها و مؤسسه‌های پژوهشی، برنامه‌درسی و یادگیری دانشگاهی، فناوری اطلاعات و ارتباطات و فضای مجازی در آموزش عالی، و اقتصاد آموزش عالی و دانشگاه مورد توجه قرار گرفته است. از منظر شکلی نیز یافته‌ها نشان می‌دهد تداوم و استمرار مطالعات میز در سال‌های مختلف و مشارکت‌یابی گروه‌های متنوع ذی‌نفعان اعم از بدنه علمی و مدیریتی دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی و پژوهشی تحقق یافته است.

از این رو، براساس یافته‌های مطالعه، به منظور تداوم استمرار و تقویت اثربخشی مطالعات این میز از منظر اثرگذاری دستاوردهای دانشی آن در عرصه سیاست‌ورزی و دانش‌ورزی و همچنین کمک به توسعه جریان آینده‌پژوهانه در نظام آموزش عالی کشور به‌ویژه با رویکرد میان‌رشته‌ای پیشنهادات زیر قابل عرضه است:

۱. یافته‌های بخش سیمای محتوایی مطالعات میز نشان‌دهنده پراکندگی موضوعی مناسب و توجه به اقتضانات و شرایط آموزش عالی کشور در انتخاب و صورت‌بندی مسائل است. از این رو پیشنهاد می‌شود برای افزایش قابلیت اثرگذاری دستاوردهای دانشی این میز در سیاست‌ورزی و دانش‌ورزی در نظام آموزش عالی کشور مداخلات پژوهشی با رویکردهای متنوع و از منظر میان‌رشته‌ای در ارتباط با آن‌ها صورت پذیرد.

۱. منظور از مسئله‌گشایی، شناخت و صورت‌بندی علمی مسائل آموزش عالی و دانشگاه در ایران در یک رویکرد آینده‌پژوهانه است.
۲. منظور از جستارگشایی، تسهیل شکل‌گیری بحث و گفت‌وگو در ارتباط با آینده‌مسائل و موضوعات آموزش عالی کشور میان دانشگاهیان است.
۳. دستورگشایی به معنای فراهم‌آمدن گزینه‌های سیاستی و بسته‌های دانشی برای سیاست‌ورزی و دانش‌ورزی دانشگاهیان در زمینه مسائل آموزش عالی کشور است.

۲. مشارکت دانشگاهیان از رشته‌های علمی مختلف نیز نشان‌دهندهٔ اختلاف قابل تأمل محققان علوم انسانی در مقایسه با محققان سایر رشته‌هاست. در این زمینه، تقویت جنبهٔ میان‌رشته‌ای در صورت‌بندی مسائل و موضوعات مطرح در مطالعات میز و همچنین دعوت از صاحب‌نظران و مطلعان رشته‌های علوم طبیعی، فنی مهندسی، پزشکی و... به‌عنوان دبیر مهمان می‌تواند در توسعهٔ مشارکت‌یابی عاملان و محققان این رشته‌های علمی در مطالعات میز مؤثر باشد.

۳. مطالعات میز آینده‌پژوهی آموزشی عالی از یک ساختار مشارکت حداکثری ذی‌نفعان برخوردار است تا از این طریق دستاوردهای دانشی مطالعات از جامعیت و اعتبار کافی برخوردار باشد. با وجود این، یکی از یافته‌های این تحقیق مشارکت ناکافی سیاست‌گذاران و مدیران سطوح کلان نظام آموزش عالی کشور در مطالعات میز بوده است. از این رو پیشنهاد می‌شود با سازوکارهای گفت‌وگویی میان راهبران میز و بدنهٔ مدیریتی آموزش عالی کشور، درک مشترکی نسبت به این مطالعات ایجاد شود تا در آینده حضور این بخش از ذی‌نفعان در مطالعات میز تقویت شود. در این مسیر بازتأمل در چگونگی تحلیل و عرضهٔ نتایج مطالعات میز در تسهیل دست‌ورگشایی برای سیاست‌گذاران و مدیران می‌تواند در بهبود نگرش آینده‌پژوهانه میان این گروه ذی‌نفع مطالعات میز برای مشارکت در این مطالعات و به‌کارگیری دستاوردهای آن در عرصهٔ سیاست‌ورزی و تصمیم‌گیری‌های کلان آموزش عالی کشور مؤثر باشد. از طرفی، پیگیری، رصد و پایش مستمر و نظام‌مند بازنمایی یافته‌های مطالعات میز در سیاست‌های کلان آموزش عالی کشور، تحلیل اثربخشی این سیاست‌ها، تهیهٔ گزارش‌های ادواری از آن‌ها و اختصاص کارویژه‌ای در ساختار میز به‌گفت‌وگو دربارهٔ این نتایج در جهت اصلاح و بهبود و استمرار آن‌ها می‌تواند در این زمینه مؤثر باشد.

۴. یافتهٔ دیگر این مقاله اختلاف مشارکت‌کنندگان استان تهران در مقایسه با سایر استان‌های کشور است. در این خصوص به منظور جلب توجه و حساسیت دانشگاه‌های مستقر در سایر استان‌ها مناسب است در ترسیم دستور کار میز، به مسائل و موضوعات آموزش عالی و دانشگاه در سطح استانی، منطقه‌ای و شهری توجه شود. برای این منظور، مکاتبه و دعوت از رؤسای دانشگاه‌های مختلف برای تحلیل و آینده‌پژوهی مسائل مبتلابه خاص آن دانشگاه‌ها می‌تواند مؤثر باشد.

۵. تم‌های موضوعی و ساختار گفت‌وگویی مطالعات میز آینده‌پژوهی در آموزش عالی تأکیدی مضاف بر ویژگی ذاتی مطالعات آینده‌پژوهی از منظر میان‌رشته‌گی بودن آن دارد. کما اینکه بلاس^۱ و همکاران (۲۰۱۰) نیز تأکید داشته‌اند که مطالعات آینده‌پژوهی در آموزش عالی تنها بر مؤسسه‌های آموزش عالی تمرکز نمی‌کند، بلکه بر عوامل محیطی تأثیرگذار بر این حوزه متمرکز است و براین اساس مجموعه‌ای از سناریوها را ارائه می‌کند که در آن مؤسسه‌های آموزش عالی باید آینده خود را شکل دهند. از این رو پیشنهاد می‌شود در فعالیت‌های آینده‌پژوهی در سایر عرصه‌های علمی و اجتماعی به موضوع میان‌رشته‌گی در صورتبندی موضوعات به‌ویژه در بحث خلق آینده‌های مطلوب برای ایجاد مجموعه‌ای از سناریوها و راهکارهای سیاستی معتبر توجه شود.

منابع

- اصغری، سعید؛ محسن، اکبر پور شیرازی (۱۳۹۷). ارائه سناریوهای آینده آموزش عالی کشور با استفاده از روش نقشه شناختی فازی. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ۲۴(۱)، ۲۶-۱.
- امین بیدختی، علی اکبر؛ عباسعلی، رستگار؛ احمد، نامنی (۱۳۹۴). آینده‌پژوهی تغییرات رویکردی آموزش عالی در توسعه سرمایه انسانی کشور؛ سناریویی محتمل برای افق ۱۴۱۰. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ۲۱(۳)، ۳۱-۵۵.
- حسینی مقدم، محمد (۱۴۰۰). روندهای جهانی علم و فناوری، راهبردها و اولویت‌های آینده‌پژوهی آموزش عالی در ایران. دوفصلنامه آینده‌پژوهی ایران، ۶(۲)، ۲۸-۱. doi: 10.30479/jfs.2022.16183.1332
- فراستخواه، مقصود (۱۳۹۲). چارچوبی مفهومی برای برنامه‌ریزی مبتنی بر آینده‌اندیشی در دانشگاه. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ۱۹(۳)، ۲۱-۱.
- فراستخواه، مقصود (۱۴۰۰). آینده‌پژوهی آموزش عالی و دانشگاه در ایران؛ مبانی و سناریوها (گزارشی از سی پنل تخصصی میز آینده‌پژوهی طی سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹)، مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی با همکاری مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی، جلد اول و دوم.
- مهدی، رضا (۱۳۹۲). آینده‌پژوهی در آموزش عالی: شرایط و ویژگی‌های دانشگاه‌های سرآمد در آینده. رهیافت، ۲۳(۵۵)، ۱-۱۲.
- Blass, E., Jasman, A., & Shelley, S. (2010). Visioning 2035: The future of the higher education sector in the UK. *Futures*, 42(5), 445-453. doi: 10.1016/j.futures.2009.11.029
- Dator, J. A., (2002). *Advancing Futures: Futures Studies in Higher Education*. Praeger.
- Frechtling, D.C. (1996). *Practical tourism forecasting*. Oxford: Butterworth Heinemann.
- Glassick, C. E., Huber, M. T., & Maeroff, G. I. (1997). *Scholarship assessed: Evaluation of the professoriate*. John Wiley & Sons.
- Goldstein, P. J. (2006). *The future of higher education: A view from CHEMA: A report from the Council of Higher Education Management Associations*. Council of Higher Education Management Associations.
- Griffiths, S. (2008). *Prediction: 30 great mindson the future*. Oxford: Oxford University Press.
- Hammershøj, L. G. (2018). The Perfect Storm Scenario for the University: Diagnosing Converging Tendencies in Higher Education. *Futures*, 111, 159-167. Doi: 10.1016/j.futures.2018.06.001
- Hinton, G. E., & Salakhutdinov, R. R. (2006). Reducing the dimensionality of data with neural networks. *Science*, 313(5786), 504-507.

- HolonIQ (2021). Global learning landscape. Retrieved from <https://www.globallearninglandscape.org>
- Huisman, J., De Boer, H., & Botas, P. C. P. (2012). *The future of English higher education: the changing landscape*. London: LFHE.
- Inayatullah, S. (July 2020). Co-creating educational futures: Contradictions between the emerging future and the walled past. *Unesco Bulletin for Libraries*, Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00000373581>
- Inayatullah, S., Sweeney, J.A. (2021). From strategic to transformative foresight: Using space to transform time. *World Futures Review*, 13(1), 27-33.
- Kuusi, O., Cuhls, K., & Steinmüller, K. (2015). The futures map and its quality criteria. *European Journal of Futures Research*, 3(1), 22.
- Manicas, P. (1998). The Radical restructuring of higher education. *Futures*, 30(7), 651-656.
- Newman, F., Couturier, L., & Scurry, J. (2010). *The future of higher education: Rhetoric, reality, and the risks of the market*. John Wiley & Sons.
- Nicholson, P. A. (1998). Higher education in the year 2030. *Futures*, 30(7), 725-729.
- OECD. (2010, 2013, 2016, 2019, 2022). Trends Shaping Education. Retrieved from <https://www.oecd.org/education/ceri/trends-shaping-education.htm>
- OECD. (2018). the future of education and skills, *Education 2030*, Retrieved from [https://www.oecd.org/education/2030/E2030 Position Paper \(05.04.2018\).pdf](https://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20Paper%20(05.04.2018).pdf)
- Rieckmann, M. (2012). Future-oriented higher education: Which key competencies should be fostered through university teaching and learning? *Future*, 44(2), 127-135. doi: 10.1016/j.futures.2011.09.005
- Skolnik, M. L. (1998). Higher education in the 21st century. *Futures*, 30(7), 635-650.
- Timulak, L. (2009). Meta-analysis of qualitative studies: A tool for reviewing qualitative research findings in psychotherapy. *Psychotherapy Research*, 19(4-5), 591-600. doi: 10.1080/10503300802477989
- UNESCO. (1993, 1996, 1998, 2005, 2010, 2015, 2021). Unesco Science Report. Retrieved from <https://www.unesco.org/reports/science/2021/en/download-report>
- Yankelovich, D. (2001). *The magic of dialogue: Transforming conflict into cooperation*. Simon and Schuster.

